

Els estudis de bizantí a Catalunya

Ernest Marcos Hierro

Des del regnat del primer comte-rei, Alfons el Trobador (1162-1196), Bizanci fou per a la cultura catalana medieval una referència important. És cert que la majoria de cultures de l'Europa occidental experimentaren a l'edat mitjana una gran atracció per l'Imperi grec, basada fonamentalment en l'esplendor de la megalòpolis del Bòsfor, la ciutat més rica i més poblada del món aleshores conegut, i en les seves refinades tradicions culturals, però ben poques atenyeren el grau de familiaritat i de fascinació que els catalans desenvoluparen respecte dels bizantins. En altres ocasions ja ens hem ocupat d'aquest tema, que es justifica, en primer lloc, per raons polítiques i econòmiques¹. Com proclama emfàticament una carta de l'emperador Manuel II Paleòleg al rei Ferran I d'Aragó escrita l'any 1414, les relacions entre els membres d'ambdues dinasties reials —de banda grega, els casals dels Comnens, Àngels, Lascàrides i Paleòlegs, i, del cantó català, la Casa de Barcelona— foren gairebé sempre molt afectuoses, adornades amb apel·latius de parentiu que no es troben quasi mai en la correspondència diplomàtica imperial amb altres sobirans contemporanis². Aquesta «dilecció», tal com l'anomena Manuel II, es forjà en l'intercanvi d'ambaixades i en l'acord d'aliances defensives contra els adversaris compartits, com el Sacre Imperi germànic, el Regne primerament normand de Sicília i posteriorment angeví, i la Santa Seu. Fites d'aquesta sèrie de contactes, alguns reeixits, els altres d'un resultat poc digne o obertament catastròfic, foren el compromís matrimonial, frustrat en el darrer moment per les amenaces de Barbarroja, d'una princesa bizantina amb un comte català de la Provença el 1178³; la participació l'any 1269, també frus-

1. Vid. MARCOS 2003a i MARCOS 2004.
2. Vid. la carta esmentada a C. MARINESCU, «Manuel II Paléologue et les rois d'Aragon. Commentaire sur quatre lettres inédites, expédiées par la chancellerie byzantine», *Bulletin de la Section historique de l'Académie Roumaine* 11, 1924: 193-206, especialment p. 200 (Document núm. II, 28 novembre de [1414]).
3. Vid. MARCOS 1996.

trada, de Jaume I en una croada contra els mamelucs d'Egipte auspiciada per l'emperador grec Miquel VIII Paleòleg i el gendre d'aquest, l'il-khan mongol de Pèrsia⁴; la revolta de les Vespres Sicilianes del 30 de març de 1282, que donà pas a la invasió de Sicília per les tropes de Pere el Gran d'Aragó⁵; l'expedició dels integrants de la Gran Companyia catalana, comandada per l'aventurer sicilià Roger de Flor⁶, i l'expansió posterior dels dominis dels regnes de la dinastia barcelonina en territori grec, i els últims esforços —val a dir que no gaire entusiàstics— del rei Alfons V el Magnànim per tal de salvar les engrunes restants de l'Imperi de l'amenaça d'invasió dels turcs otomans⁷.

Al llarg de tot aquest temps —gairebé tres segles d'història molt agitada— els interessos compartits i les rivalitats existents entre ambdues potències, geogràficament molt allunyades, però políticament molt properes, esdevingueren objecte de reflexió per als historiadors catalans, que ens han deixat testimonis molt interessants de la seva opinió sobre la cultura i l'estat bizantins. Jaume I en el *Llibre dels fets* evoca, en primer lloc, l'ombra prestigiosa del seu avantpassat Manuel I Comnè (1143-1180), el sobirà que els seus contemporanis consideraven el «millor home dels cristians», i esmenta, més tard, en paraules d'elogi discret, el seu aliat Paleòleg, l'«emperador dels grecs». Bernat Desclot retrata, a continuació, Miquel VIII com una de les víctimes de la política expansionista de Carles d'Anjou, rei de Sicília, i suggereix d'aquesta manera la possibilitat d'una entesa entre el seu senyor Pere d'Aragó i el basileu bizantí. Per la seva banda, Ramon Muntaner dedica bona part del seu relat de les aventures dels almogàvers a descriure les intrigues complexes de la cort constantinopolitana d'Andrònic II i Miquel IX tot palesant la seva enemistat radical contra els grecs «herètics». Pere el Cerimoniós, a l'últim, dona també notícia a la seva *Crònica* de l'aliança antigènovesa que va contreure amb la República de Venècia i l'emperador bizantí Joan VI Cantacucè, tot i que del seu text no pot, en realitat, inferir-se quina era la seva actitud envers l'Imperi grec. Més enllà de les fonts historiogràfiques, els grans intel·lectuals catalans de final del segle XIII i començament del XIV, Raimon Llull i Arnau de Vilanova, tingueren també la cultura bizantina com una referència i, en el cas de Vilanova, conservem en un còdex de la Biblioteca de Sant Petersburg la traducció al grec col·loquial, segurament, del sud d'Itàlia, de vuit tractats seus, destinats, probablement, a circular entre els teòlegs filol·latins de Constantinoble⁸. D'altra banda, Bizanci en la literatura catalana medieval és un dels escenaris privilegiats d'allò que l'Anton Espadaler ha denominat alguna vegada la «matèria d'Orient», és a dir, de les obres que ens relaten històries que s'esdevenen en aquesta regió de la Mediterrània, ben coneguda per tots els lectors de ficció dels darrers segles de l'edat mitjana. L'exemple més alt del nos-

4. Vid. MARCOS 1996 i MARCOS 2007.

5. Vid. MARCOS 2003a: 45-49.

6. Vid. MARCOS 2005.

7. Vid. MARCOS 2003a: 60-74.

8. Vid. NADAL 2002b.

tre bizantinisme literari és, naturalment, el *Tirant lo Blanc* de Joanot Martorell, que tingué, amb tota seguretat, present la figura de Roger de Flor a l'hora de caracteritzar el seu heroi i de descriure les seves aventures a l'«Imperi de Grècia», però també podem considerar el *Jacob Xalabín* com un text pertanyent a aquesta mateixa «matèria». Per acabar, hem de considerar també els famosos laments per la pèrdua de Constantinoble, que compongueren quatre poetes coneguts pel seu nom —Francí Joan Pocolull, Pero Martines, Joan Berenguer de Masdovelles i el notari Joan Fogassot— i dos altres d'anònims com a contribució catalana al gran funeral per l'Imperi mil·lenari de la Roma d'Orient que oficià el 1453 tota la cultura europea⁹. Tots aquests textos citats són la prova d'un gran interès per Bizanci, que s'anà difuminant entre nosaltres després de la caiguda de la Ciutat. Només reapareix en ocasions molt puntuals i sempre en relació amb la història catalana, com, per exemple, en l'obra de Francesc de Montcada, marquès d'Aytona, *Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos*, publicada el 1623, que palesa el coneixement que el seu autor tenia de fonts historiogràfiques bizantines com les obres de Jordi Paquimeres i Nicèfor Gregoràs i el Tractat *De officiis aulae byzantinae* atribuït a un cortesà de l'època dels Paleòlegs, el curopalate Jordi Codinós¹⁰. Montcada havia arribat a elles gràcies a l'esforç dels erudits del segle XVI que s'ocuparen, per primera vegada, sistemàticament i científica de l'estudi de la cultura bizantina.

En sentit estricte, els estudis moderns de bizantí són fills de la Filologia Clàssica germànica dels segles XVIII i XIX i tenen com a primer centre acadèmic la Ludwig-Maximilians Universität de Munic, en la qual es fundà el 1897 la primera càtedra de bizantinologia del món, ocupada pel professor Karl Krumbacher. Tot i així, els bizantinistes moderns han estat capaços de seguir el rastre dels precedents de la seva disciplina fins al segle XVI, tot construint així una mena de «genealogia mítica», que podem llegir en la Introducció de la tercera edició de la famosa *Geschichte des byzantinischen Staates* de Georg Ostrogorsky¹¹. D'acord amb ella, el primer especialista en Bizanci fou l'erudit alemany Hieronymus Wolf (1516-1580), secretari de la famosa dinastia banquera dels Függer d'Augsburg i editor de la *Crònica* de Joan Zonaràs, la *Narració cronològica* de Nicetes Choniates i d'una part de la *Història romeica* de Nicèfor Gregoràs. El seguiren humanistes d'importància com Wilhelm Holzmann (Xylander), David Hoeschel, Johannes Leunclavius (Löwenklau), i erudits jesuïtes i catòlics com el bibliotecari Lleó Allatius (Leone Allacci,

9. Vid. Isabel DE RIQUER, *Poemes catalans sobre la caiguda de Constantinoble*. Barcelona: Departament de Filologia Catalana, Secció Literatura, de la Universitat de Barcelona; Eumo Editorial [Col·lecció Escolis 5], 1997.

10. Vid. F. DE MONCADA, *Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos*, ed. Samuel GILI GAYA. Madrid: Clásicos Castellanos, 1969. Cfr. l'anàlisi del tractament de les fonts bizantines a Montcada que fa José SIMÓN PALMER, «Expedición de los catalanes y aragoneses contra turcos y griegos de Francisco de Montcada: fuentes bizantinas», *Erytheia* 15, 1994: 95-104.

11. Vid. G. OSTROGORSKY, *Historia del Estado Bizantino*, Madrid: Akal Editor, 1984: 17-33.

1586-1669), que editaren textos de referència. L'any 1645, al començament del regnat de Lluís XIV de França, s'inicià la publicació d'una col·lecció d'obres d'historiadors bizantins, l'anomenat «Corpus del Louvre», que fou patrocinada pel monarca i pel seu famós ministre d'economia Jean Baptiste Colbert. En aquesta gran iniciativa cultural hi participaren erudits de l'època com els jesuïtes Philippe Labbe (1607-1667) i Pierre Poussine (1609-1686), els dominicans Jacques Goar (1601-1653), François Combéfis (1605-1697), i Charles Dufresne, Sieur du Cange (1610-1688), que donà a conèixer la *Història* de Joan Kínnamos, la *Crònica* de Joan Zonaràs i el *Chronicon Paschale*. A banda de la seva activitat com a editor, Du Cange és també l'autor de tres obres d'importància cabdal per al desenvolupament dels estudis bizantins, els tractats històrics *Historia byzantina duplici commentario illustrata* i *Histoire de l'empire de Constantinople sous les empereurs français* i el famós diccionari *Glossarium ad scriptores mediae et infimae graecitatis*, que encara ara, com en els temps d'Ostrogorsky, continua essent un dels «pilars de la ciència bizantinística»¹². En el segle XVII, com ens recorda de nou Ostrogorsky, també es posaren els fonaments de ciències auxiliars d'importància per a la Bizantinologia, com ara la diplomàtica amb l'obra de Jean Mabillon (1632-1707) i la paleografia amb Bernard de Montfaucon (1655-1741), que treballaren sobre fonts bizantines.

Amb l'arribada de la Il·lustració, l'interès dels cortesans del Rei Sol per la Roma d'Orient deixà pas a les crítiques ferotges de Voltaire, Montesquieu i Edward Gibbon, els responsables màxims de la mala fama que l'Imperi medieval grec adquirí en aquests temps i ha conservat gairebé fins als nostres dies. Això es deu al fet que, com la resta d'imperis del passat, Bizanci ha estat objecte de lloa o condemna segons l'orientació ideològica de cada moment. És curiós, per cert, de constatar que l'auge dels seus estudis i, per tant, de la seva valoració positiva, hagi coincidit sovint amb èpoques de règims polítics autoritaris com l'Alemanya de Bismarck o la del Tercer Reich i la Rússia comunista. Una anàlisi dels temes que despertaren l'interès dels bizantinistes d'aquestes nacions —l'estudi, per exemple, de la ideologia imperial segons les disposicions del cerimonial àulic per Otto Treitinger durant el nazisme¹³ o la creació de la història econòmica bizantina pels historiadors procedents dels països del bloc oriental— palesa la disposició dels erudits moderns a trobar en Bizanci respostes sobre les seves preocupacions contemporànies. En aquest sentit, tampoc no és casual, al meu parer, que en aquests temps de globalització s'atorgui a l'Imperi bizantí una condició multiètnica i multicultural, que minimitza la seva base grega i emfasitza, per contra, tots els seus trets, diguem-ne, internacionals. Així, tal com es fa també paral·lelament amb el vell estat Imperial i Reial dels Habsburgs, se'l converteix en un modèlic gresol de cultures, sotmès, aparentment de manera vo-

12. *Ibid.*, p. 19.

13. *Vid.* Otto TREITINGER, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Jena 1938.

luntària, a una autoritat unificadora i indiscutida. L'èxit actual de la Bizantinística a la Rússia de Putin i a l'Amèrica de Bush és un argument en favor de la nostra hipòtesi.

També a Catalunya les raons de l'interès modern per l'Imperi bizantí tenen un origen clarament ideològic. És ben sabut que el primer a dedicar-li la seva atenció amb una dedicació científica i rigorosa fou Antoni Rubió i Lluch, denominat per aquesta raó per Eudald Solà i Farrés el primer bizantinista català¹⁴. De manera unànime li concediren també aquest títol els bizantinistes d'arreu del món, que acolliren Rubió sense reserves en les seves societats, sessions congressuals i publicacions. Ell preferí, tanmateix, anomenar-se d'una altra manera, historiador de l'Orient català, una denominació que, al nostre parer, s'escau més a la realitat dels seus interessos i a l'abast i significació de la seva obra. En efecte, tal com ell mateix explica al pròleg del seu monumental *Diplomatari de l'Orient Català*, Rubió hi arribà a través de la lectura d'un llibre de l'historiador neogrec Epaminondas Stamatiadis sobre l'estada de la Companyia Catalana a Orient, que havia trobat a la biblioteca de Víctor Balaguer una nit de la tardor de 1879¹⁵. Impulsat pel desig d'aprofundir i millorar les informacions incompletes i de vegades falses de Stamatiadis i alhora de refutar el seu judici negatiu de valor sobre les aventures dels almogàvers en terres gregues, Rubió es lliurà amb passió a l'estudi de les fonts històriques bizantines, que llegí en la seva edició veneciana a la biblioteca del «sòlid humanista» Ramon de Siscar, i de les obres sobre la dominació llatina de Grècia dels erudits alemanys i francesos contemporanis seus. Alhora s'adreçà directament a les figures més destacades de la intel·lectualitat grega de l'època —el mateix Epaminondas Stamatiadis, l'historiador, filòleg i polític Spirídon Lambros, el famós escriptor Dimítrios Vikelas— i establí amb ells una correspondència continuada, que ara hem començat a conèixer gràcies a l'edició que n'ha fet Eusebi Ayensa¹⁶. Els seus corresponents grecs forniren Rubió amb dades sobre bibliografia neohel·lènica a propòsit de la presència dels catalans en els Ducats francs, li parlaren de les restes arqueològiques de les seves forteses i li donaren, sobretot, les notícies sobre el record que romanien d'ells en les tradicions populars en diverses regions de la Grècia continental i de les illes. També foren els seus hostes en els tres viatges que Rubió va fer a l'Hèl·lade, el 1895, interromput per un despreniment de retina, el 1896 i el 1909¹⁷. Amb les seves informacions i, sobretot, amb el material que trobà en els arxius barcelonins, de Palerm, de Nàpols, de Venècia i del Vaticà, Rubió reconstruí la història de la presència catalana a Grècia entre 1301 i 1409, entre els regnats, per tant, de Jaume II i de Martí l'Humà. No s'ocupà,

14. Vid. E. SOLÀ I FARRÉS, *Antoni Rubió i Lluch, bizantinista i grecista*, discurs llegit el dia 9 de juny de 1988 en l'acte de recepció pública d'Eudald Solà i Farrés a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, Barcelona 1988.

15. Vid. RUBIÓ 1946: XI-XII.

16. Vid. RUBIÓ 2006.

17. Sobre el viatge de 1909 Vid. Jaume PÒRTULAS, «Els congressistes viatgen a Grècia», Separata d'*Estudis Baleàrics* 82-83, 2005-2006.

per contra, ni dels precedents dels segles XII i XIII ni dels episodis finals del segle XV. Concentrà tota la seva atenció en el segle de la «catalanocràcia» i l'abordà amb una intenció declaradament reivindicativa, mirant de rectificar la visió negativa dels guerrers i governants catalans de les fonts bizantines i franques. Per això, Rubió és un crític implacable dels historiadors grecs Jordi Paquimeres i Nicèfor Gregoràs, el testimoni dels quals posa sistemàticament en dubte quan el confronta amb el de Ramon Muntaner¹⁸. En els seus treballs inicials, sobretot en el discurs llegit a l'Acadèmia de Bones Lletres sobre el tractament de l'expedició catalana en les fonts gregues i neohel·lèniques, el seu apassionament el portà a pintar amb colors molt desfavorables l'Imperi bizantí, que qualifica ben sovint d'«herètic», adjectiu manllevat, sens dubte, al seu amic i mentor Marcelino Menéndez y Pelayo¹⁹. El retrat que en fa és tan sinistre i rabiós que, quan envia aquestes obres als seus amics grecs, Rubió es veu obligat, fins i tot, a afegir a les seves cartes alguns mots de disculpa per tal de no ofendre els seus sentiments patriòtics²⁰. El pas del temps apai-vagà potser una mica la inquina de l'historiador contra els bizantins, però Rubió no mostrà mai un interès especial per la seva cultura i història²¹. Per a ell Bizanci és, en primer lloc, l'escenari de les aventures de la Companyia Catalana entre 1303 i 1311 i, després, en el període posterior, una potència de la Mediterrània oriental que manté relacions fonamentalment diplomàtiques amb els catalans de Grècia i amb els prínceps de la Casa de Barcelona. La Roma d'Orient en si mateixa no és, per tant, objecte del seu estudi. Amb Rubió s'inicia, de fet, la línia predominant dels estudis bizantins al nostre país, que es concentra sobretot en les relacions entre els monarques i els súbdits de la Corona d'Aragó i l'Imperi bizantí en el marc de la història medieval catalanoaragonesa. I fou, precisament, el deixeble més dotat de Rubió i Lluç, Lluís Nicolau d'Olwer, el qui integrà aquests episodis en un discurs global, que en les seves línies generals continua essent vàlid en l'actualitat.

En efecte, l'any 1926, apartat de l'activitat política per la dictadura de Miguel Primo de Rivera, Nicolau publicà un llibre capital, *L'expansió de Catalunya a la Mediterrània oriental*, que fou reeditat a Mèxic el 1954 en una versió corregida i ampliada de 1948. En el pròleg a aquesta segona edició, defensant-se dels retrets que li havien estat fets en ocasió de l'aparició de la primera, Nicolau exposa amb claredat i lucidesa el tarannà i el propòsit de la seva obra: «Aquest llibre no podia ésser fred. L'autor, però, té el convenciment de no haver-s'hi mostrat mai ni cofoi, ni patrioter, i

18. *Vid.* especialment RUBIÓ 1927.

19. *Vid.* RUBIÓ 1883 i la traducció catalana, amb errors freqüents i d'importància, publicada el 2004. Sobre Menéndez Pelayo i, en general, la visió dels intel·lectuals espanyols dels segles XIX i XX sobre Bizanci *vid.* l'article de Patricia VARONA CODESO, «Bizancio y la cultura española (1870-1936)», en P. BÁDENAS DE LA PEÑA; Inmaculada PÉREZ MARTÍN (eds.), *Bizancio y la Península Ibérica. De la antigüedad tardía a la Edad Moderna*, Madrid: CSIC [Col. Nueva Roma 24], 2004: 515-542.

20. *Vid.* RUBIÓ 2006: 213ss.

21. Cfr. els comentaris sobre Bizanci de RUBIÓ 1883 amb els que apareixen a RUBIÓ 1926 (AYENSA 2001).

d'haver inscrit dins un capítol de la història general la part que revé a Catalunya, sense exagerar-la —però també sense esquifir-la ni amagar el seu nom»²². Ell vol, per tant, situar correctament un període important de la història de Catalunya en el marc del relat general europeu sobre l'època medieval, posant en relleu d'aquesta manera tant els trets comuns com els particulars que presenta. En el pla del seu llibre, Nicolau supera el camp d'interessos del seu mestre, que sap, per cert, definir amb paraules molt exactes («Rubió i Lluch exhuma la història dels Ducats catalans d'Atenes i Neopàtria, valora la Grècia catalana i l'insereix en el complex de la Grècia franca»²³), i s'ocupa de la presència catalana en totes les regions de la Mediterrània Oriental, des d'Egipte i Terra Santa al Mar Negre. A l'àrea bizantina li dedica tres capítols, el tercer, el quart i el setè. En el primer d'ells, intitulat *Els catalans a l'Imperi d'Orient (1174-1310)*, ofereix, al començament, un resum en quatre pàgines dels contactes diplomàtics entre Bizanci i la Corona d'Aragó des del regnat d'Alfons el Trobador fins al de Jaume II i en dedica, a continuació, més d'una trentena a l'estada de la Companyia Catalana en territori grec. El seu tractament d'aquest episodi és més equilibrat que el de Rubió i la seva qualitat, sobretot literària, és molt remarcable. En el capítol següent, partint dels treballs del seu mestre, fa un primer esbós de la història de la dominació catalana a Atenes i Neopàtria, que prefigura els treballs posteriors de l'historiador americà Kenneth M. Setton, i en la part final de l'obra, en el Capítol VII, descriu les relacions entre els darrers sobirans grecs de la dinastia dels Paleòlegs i els primers Trastàmars, Ferran I i Alfons el Magnànim, fent ús aquí de les publicacions sobre aquest tema de l'investigador romanès Constantin Marinescu. D'aquesta manera basteix una visió de conjunt sobre el període, que constitueix una referència ineludible per a tots els treballs posteriors. El mateix hem de dir també de l'última obra d'Antoni Rubió i Lluch, el *Diplomatari de l'Orient català*, que aplega gairebé en la seva totalitat la documentació sobre la catalanocràcia a Grècia que l'erudit havia trobat en les seves recerques arxivístiques. Publicada pòstumament per l'Institut d'Estudis Catalans el 1947, aquesta col·lecció hauria d'haver donat lloc a una gernació d'estudis especialitzats sobre una multitud d'aspectes de la dominació catalana en la regió, però no ha estat aquest el cas. El *Diplomatari* trobà millor acollida a l'estranger que no pas a casa nostra. Per causa de la Guerra Civil, de la diàspora de mestres i de l'empobriment intel·lectual consegüent, les obres de Rubió i Nicolau no fructificaren mitjançant la creació d'una escola catalana d'estudis bizantins, ans romangueren el producte d'una dedicació i un interès aïllats. L'Imperi bizantí no desaparegué, tanmateix, completament del migrat panorama acadèmic i científic de la postguerra catalana. Ben al contrari, a la Delegació barcelonina del CSIC va sorgir una petita escola de bizantinistes entorn d'una figura molt discutida

22. NICOLAU 1954: 9.

23. NICOLAU 1954: 13.

políticament, Sebastián Cirac Estopañán, catedràtic de Filologia Grega de la Universitat de Barcelona.

Nascut a Caspe el 1903, Cirac, que era sacerdot i canonge de la Catedral de Conca, obtingué el 1934 una beca de la Junta de Ampliación de Estudios e Investigaciones Científicas republicana per a una estada de sis mesos a l'Institut de Bizantinística de la Ludwig-Maximilians Universität de Munic. Acceptat com a alumne per l'aleshores catedràtic titular Franz Dölger, un dels bizantinistes més prestigiosos i col·lega de Rubió i Lluch, Cirac romangué a Munic quatre anys fins a la presentació de la seva tesi doctoral sobre el díptic bizantí que es conserva al Museu Diocesà de Conca i que és un llegat de Maria Angelina Duquena Paleologuina, que senyorejà amb el títol de reina, *vassilissa*, el despotat d'Epir entre 1366 i 1394²⁴. Després de completar els seus estudis de doctorat, tot just acabada la Guerra Civil espanyola, Cirac deixà Alemanya poc abans de l'inici del conflicte mundial i s'instal·là a Barcelona ocupant la Càtedra de Grec de la nostra universitat. Des d'ella i, sobretot, des de la delegació del CSIC, de la qual fou membre des de la seva fundació el 1943, va promoure els estudis de bizantí amb la publicació d'una sèrie de monografies, que sota el títol comú de *Bizancio y España*, en la pràctica, continuaven les recerques de Rubió i Lluch i Nicolau d'Olwer sobre les relacions entre l'Imperi grec i la Corona d'Aragó, l'únic dels estats medievals ibèrics que mantingué contacte directe i ininterromput amb la Roma d'Orient. El primer volum d'aquesta col·lecció, aparegut l'any 1943, fou la traducció castellana de la seva tesi, que havia estat publicada a Münster en alemany el 1939. En els anys següents, fins a 1954, donà a la impremta tres treballs, que, a banda de la connexió ja esmentada amb la nostra història, palesen també l'interès que Cirac, sacerdot i, a més, home molt proper personalment al fundador de l'Opus Dei, José María Escrivá de Balaguer, sentia per l'espinosa qüestió del cisma eclesiàstic entre Roma i Constantinoble. Així, dos d'aquests volums estan dedicats, respectivament, a la implicació del emperador Manuel II Paleòleg i de Ramon Llull en les converses diplomàtiques entre ambdues seus sobre la Unió de les esglésies, i el tercer s'ocupa de la participació dels *espanyols* —en la seva major part, també súbdits del rei d'Aragó— en la defensa final de Constantinoble amb el rerefons del fracàs de la reconciliació proclamada el 1439 en el Concili de Ferrara-Florència²⁵. Els darrers anys de la seva vida els dedicà Cirac a la llarga, complexa i difícil preparació —tal com ell mateix la descriu en el pròleg de l'obra— de l'edició del corpus de miniatures del més preuat manuscrit il·luminat d'època bizantina, el *Codex Skylitzes Matritensis*, conservat a la Biblioteca Nacional de Madrid²⁶. Confegit, probablement, en un *scriptorium* sicilià durant el segle XII, aquest còdex ens ha preservat un cicle gairebé complet de 574 il·lustracions que acompanyen el text de la *Sínopsis d'històries* del cronista bizantí del segle XI Joan Skilitzes.

24. Vid. CIRAC 1939.

25. Vid. CIRAC 1943, 1952, 1954b i 1954a.

26. Vid. CIRAC 1965.

Cirac havia planejat la publicació de dos volums amb les imatges i el text, però per diversos problemes només aparegué, finalment, el primer tom, que conté fotografies, la majoria en blanc i negre, ben poques en color, de totes les miniatures amb la descripció corresponent de l'escena representada. En l'època en què l'accés a les reproduccions fotogràfiques de les obres d'art no era tan fàcil com en els nostres dies, la seva iniciativa tingué una gran acollida. Per això, entre els bizantinistes internacionals, més que per les seves monografies de temes bizantinoespanyols i les seves contribucions a congressos internacionals, Cirac o, com molts l'anomenen, Estopañán és conegut com a editor d'aquesta obra pionera de treballs posteriors.

Sota la influència de Cirac, inicià també la seva formació com a bizantinista un altre professor de la Universitat de Barcelona, Juan Valero Garrido, nascut el 1937. Valero realitzà diverses estades d'estudis al Institut für Byzantinistik de la Universitat de Munic, on s'havia doctorat el seu mestre, i participà, com a membre numerari de la Société Internationale des Études Byzantines, en els Congressos Internacionals de Bucarest (1971), Viena (1981) i Edinburgh (1984). Expert lector de la literatura medieval europea, ha dedicat la seva recerca a la denominada poesia èpica bizantina, un corpus de textos en llengua no arcaïtzant, considerada, per tant, pels filòlegs com a «popular», i en vers decapentasil·lab, produïts entre els segles XII i XV, és a dir, en la darrera etapa de la història de l'Imperi d'Orient. Dins de la sèrie de textos bilingües publicada per l'Editorial Bosch de Barcelona en els anys 80 i 90 del segle passat, el professor Valero publicà les edicions i traduccions de dues obres fonamentals d'aquesta tradició: el *Poema de Digenís Akritas*, aparegut el 1981, i el *Poema de Belisario*, imprès el 1984. En el primer cas, Valero ens ofereix la versió de les aventures de Digenís que conté el famós còdex de l'Abadia italiana de Grottaferrata, confegida, probablement, en el segle XII i caracteritzada per presentar un desenvolupament argumental més gran i un registre lingüístic més elevat que l'altre testimoni d'aquesta història, el manuscrit de la Biblioteca del Monestir del Escorial datat en el segle XV²⁷. Precedida per una introducció excel·lent, en la qual l'autor presenta una visió general de les teories que existien aleshores sobre l'èpica bizantina i fa unes reflexions molt encertades sobre la naturalesa del text en qüestió, que qualifica de *novel·la èpica*, la traducció del *Digenís* de Valero és un exemple magnífic de fidelitat a l'esperit del text original i és avui encara, a desgrat de l'aparició recent d'una nova traducció per Óscar Martínez García, la versió de referència per als lectors en llengua castellana. Aquest és també el cas del seu *Belisari*, un altre poema en decapentasil·labs grecs, probablement del segle XIV, que relata el destí desventurat de Belisari, el general de l'emperador Justinia que, segons aquesta versió llegendària, fou eixorbat per ordre del sobirà, després d'haver estat calunniat pels seus enemics envejosos²⁸. A més d'oferir novament una traducció de gran qualitat literària del text, Valero in-

27. Vid. VALERO 1981.

28. Vid. VALERO 1984.

corpora en el seu pròleg sobre el cabdill bizantí una quantitat apreciable de fragments de dues obres de l'historiador del segle VI Procopi de Cesarea, les *Guerres* i la *Història secreta*, que són les nostres fonts contemporànies per a la biografia de Belisari. En ambdós llibres Valero combina magistralment el rigor científic i l'amenitat narrativa, dues qualitats que, com és ben sabut, caracteritzen també el seu exemplar magisteri universitari.

En paral·lel a les iniciatives en el camp del bizantí de Cirac i Valero, el Departament de Filologia Grega de la Universitat de Barcelona esdevé també en aquest anys sota els auspicis del Professor Josep Alsina Clota un centre important de difusió dels estudis neohel·lènics a Catalunya i a Espanya. Quan el 1966 Alsina acceptà l'encàrrec de l'editorial CREDSA de confeir un manual universitari sobre la literatura grega moderna, confià la redacció d'un capítol introductor sobre la literatura bizantina a l'aleshores llicenciat recent i professor ajudant seu Carles Miralles Solà (Barcelona, 1944). Per a aquest volum, Miralles confegí amb l'ajuda d'algunes obres que tenia a la seva disposició, especialment de la clàssica *Geschichte de byzantinischen Literatur* de Karl Krumbacher, una síntesi brillant d'informació sobre gèneres, períodes, autors i estils de la literatura de l'Imperi bizantí des de l'antiguitat tardana fins a la caiguda de Constantinoble el 1453²⁹. Concebut com una visió de conjunt que ni podia ni pretenia ser exhaustiva per raó de l'espai i de la finalitat de l'obra, el treball de Miralles palesa un respecte infreqüent en aquella època per la literatura de Bizanci, que no resulta mai menystinguda ni infravalorada, i abunda en observacions encertades sobre problemes importants. Té, a més, el gran mèrit d'haver estat escrit abans que apareguessin en el «Handbuch der Byzantinistik» els monumentals manuals de referència de Hans Georg Beck sobre la literatura bizantina en llengua «vulgar», publicat el 1971, i de Herbert Hunger sobre la literatura en llengua «cultura», en dos toms, editat el 1978, que han facilitat extraordinàriament el treball de tots els bizantinistes. Per això, cal reconèixer el valor d'aquesta introducció de Miralles, la primera monografia en castellà sobre la qüestió i que, més enllà de les nostres fronteres culturals, ha exercit, com l'obra d'Alsina que l'acompanya, una gran influència en els cercles acadèmics d'Espanya i Amèrica Llatina interessats en la cultura bizantina.

Mentre aquestes iniciatives aïllades prenen cos a l'*alma mater* barcelonina, iniciaven a l'estranger, en el si de les més prestigioses institucions acadèmiques eclesiàstiques, la seva carrera com a bizantinistes dues figures importants, especialitzades sobretot en teologia ortodoxa, que no han tingut malauradament l'acollida que mereixen en el món universitari català. Em refereixo a Sebastià Janeras, nascut a Barcelona el 1931, i a Joan Nadal Cañellas, nascut a Palma de Mallorca el 1934. Format al Monestir de Montserrat, al Pontificio Istituto Orientale de Roma i a l'Institut für Byzantinistik de la Universitat de Munic, Janeras, llicenciat en Filologia Clàssica per la Universitat de Barcelona, es doctorà a la Universitat Gregoriana en Ciències Eclesiàstiques

29. Vid. MIRALLES 1966.

Oriental i fou professor del Pontificio Istituto Liturgico Anselmiano de la Ciutat Eterna. Entre nosaltres ha exercit el seu magisteri com a liturgista en diverses institucions acadèmiques, com la Facultat de Teologia de Catalunya, l'Institut Superior de Litúrgia de Barcelona, l'Institut Superior de Ciències Religioses de Barcelona i l'Institut Superior de Ciències Religioses de Vic. L'obra de recerca de Janeras és ingent i té com a punt especialment fort l'estudi de la litúrgia a Jerusalem, Síria i Constantinoble en època bizantina³⁰. Excel·lent coneixedor dels pares grecs i sirians, ha contribuït a difondre entre nosaltres la seva teologia a través de la prestigiosa col·lecció *Clàssics del Cristianisme* de la Fundació Enciclopèdia Catalana, que ha publicat obres d'Orígenes, Climent d'Alexandria, Basili de Cesarea, Gregori de Nazianz, Gregori de Nissa, Joan Crisòstom, Isaac de Nínive, Màxim el Confessor, Joan Damascè i Simeó el Nou Teòleg en traduccions fetes per teòlegs i hel·lenistes catalans. A banda de les introduccions de diversos volums d'aquesta sèrie, són seves també les versions del tractat *La guarda de l'intel·lecte* d'Isaac l'Anacoreta (aparegut en el volum col·lectiu de la *Filocàlia*), de les *Homilies catequètiques* de Teodor de Mopsuèstia, i de 10 dels *Himnes* de Romà el Melode. A més de les seves recerques científiques sobre els temes esmentats, Janeras és també un intel·lectual profundament compromès amb el diàleg ecumènic entre l'Església romana i les Esglésies d'Orient i participa freqüentment en fòrums internacionals de trobada intereclesial. La seva contribució a l'entesa entre les diverses comunitats cristianes i a la difusió de la seves particularitats entre nosaltres ha estat decisiva.

La història de les turbulentes relacions entre les Esglésies romana i grega ha estat també un dels camps de recerca predilectes de Joan Nadal Cañellas, membre de la Companyia de Jesús i alhora sacerdot de ritu bizantí, una doble condició que palesa el seu esperit ecumènic. Format també en el Pontificio Istituto Orientale de Roma i doctor per la Sorbona de París, ha estat agregat cultural a les ambaixades espanyoles a Atenes i prop de la Santa Seu. És conegut internacionalment com a editor en la prestigiosa sèrie del *Corpus Christianorum* de Brepols dels tractats polèmics del teòleg bizantí Gregori Akíndinos, que liderà en el segle XIV la facció dels adversaris de Gregori Palamàs en la querella a propòsit de la pràctica ascètica de l'hesicasme i de la seva justificació teològica, la doctrina de les Energies Divines³¹. Nadal ha dedicat diversos estudis a aquesta polèmica, on presenta sota una llum més favorable que no és habitual els punts de vista dels teòlegs crítics amb el palamisme com Akíndinos i el seu successor Nicèfor Gregoràs, personatges criticats, per contra, en la tradició canònica ortodoxa³². Seguint la tradició inaugurada per Antoni Rubió, també s'ha ocupat en diverses ocasions de la història de la Companyia Catalana amb articles sobre les difícils relacions en-

30. Vid. especialment JANERAS 1964, 1967, 1982, 1984, 1988, 2001 i 2005.

31. Vid. NADAL 1995 i 2006a. Té encara pendents de publicació dos altres volums intitulats *Antirrhētica tria adversus Gregorium Palamam* i *Opera minora*.

32. Vid. NADAL 1974a, 1974b, 1996 i 2007.

tre Roger de Flor i el patriarca Atanasi de Constantinoble i sobre el seu famós compatriota l'infant Ferran de Mallorca³³. En els últims temps els fets de l'expedició han estat l'objecte predominant del seu interès i ben aviat donarà a conèixer els resultats, força sorprenents, de la seva recerca. D'altra banda, en l'estela dels seus predecessors, gràcies a les recerques que ha fet en els arxius de Catalunya, Mallorca i Itàlia, especialment en el Vaticà, ha documentat també els testimonis de les relacions diplomàtiques entre l'Imperi bizantí i la Confederació catalanoaragonesa, des del dossier dels denominats «documents grecs» de l'Arxiu de la Corona d'Aragó a la butlla d'or de l'emperador Manuel II Paleòleg adreçada a l'antipapa Benet XIII, que es conserva a la Catedral de Palma de Mallorca³⁴. A l'últim hem de destacar la seva edició dels 8 tractats d'Arnau de Vilanova traduïts al grec bizantí, que Nadal considera una mostra del diàleg ecumènic entre catòlics romans i ortodoxos al començament del segle XIV³⁵. Les obres en progrés constant de Janeras i Nadal són una mostra excel·lent de la nostra tradició d'estudis bizantins, que ha experimentat en els darrers vint anys un nou impuls.

D'ençà dels anys vuitanta del segle passat, en efecte, en les aules de les Facultats de Geografia i Història i de Filologia de la Universitat de Barcelona s'imparteixen diverses assignatures sobre la història, la cultura i la literatura de l'Imperi bizantí. Hem estat docents d'aquestes matèries professors com Salvador Claramunt, Carles Garriga, Montserrat Camps i jo mateix. En el marc d'aquests cursos i com a material docent per als estudiants de la UB, la professora Camps, hel·lenista i teòloga, traductora de Gregori de Nazianz, Simeó el Nou Teòleg i Romà el Melode per a la Col·lecció *Clàssics del Cristianisme*, ha planejat i portat a terme en col·laboració amb el Dr. Sergi Grau i amb mi una antologia de textos bizantins del segle IV al X³⁶. Un gran promotor d'aquests estudis fou també el difunt professor Alexis Eudald Solà (1946-2001), que m'animà a especialitzar-me en bizantinologia a l'Institut für Byzantinistik de la Ludwig-Maximilians Universität de Munic. En aquest departament, en què havien fet estades anteriorment Sebastián Cirac, Juan Valero i Sebastià Janeras, vaig elaborar sota el guiatge del Professor Armin Hohlweg i vaig presentar el 1994 la meua tesi doctoral sobre les relacions bizantinocatalanes durant els regnats d'Alfons el Trobador i Jaume I, publicada el 1996 en alemany³⁷. A banda d'aquest treball, que ha estat l'origen d'una línia preferent de la meua recerca sobre els intercanvis diplomàtics entre ambdues potències entre els segles XII i XV, plasmada en diverses publicacions, m'he ocupat també d'altres qüestions d'història i cultura bizantines com ara la ideologia imperial de la Roma d'Orient i la teologia iconoclasta³⁸. També sota la influència directa de Solà inicià Eusebi Ayensa Prats, en el context dels seus es-

33. Vid. NADAL 1978 i 1994.

34. Vid. NADAL 1976, 1977, 1983, 1984 i 2006b.

35. Vid. NADAL 2002b.

36. Vid. CAMPS 2001.

37. Vid. MARCOS 1996.

38. Vid. MARCOS 2003b.

tudis sobre folklore neogrec que culminaren amb la tesi doctoral sobre les balades tradicionals, la seva recerca d'actualització de les dades recollides en el segle XIX pels col·laboradors de Rubió a propòsit de la presència dels almogàvers en terres de Grècia³⁹. A més d'això, i també a través de l'estudi del cançoner popular, Ayensa ha tractat alguns temes molt rellevants de la literatura bizantina en llengua dita «popular» com ara el de l'origen de la seva «poesia èpica», que ell situa, d'acord amb l'opinió de la majoria de filòlegs neogrecs, en el si d'una pretesa tradició oral de rapsodes, que seria reconeixible encara avui dia en les denominades *cançons acrítiques*, el *cançoner de frontera* en la seva terminologia⁴⁰. Tot i no haver-se format a la Universitat de Barcelona, sinó a la Complutense de Madrid, també té una estreta relació amb els membres d'aquest grup el bizantinista José Simón Palmer, que ha estat durant molts anys secretari de la revista espanyola d'estudis bizantins i neohel·lènics *Erytheia* i ha publicat, a banda de nombrosos articles sobre multitud de temes, la seva tesi doctoral sobre el *Pratum Spirituale* de Joan Moschos i un recull d'històries bizantines de «bogeria i santedat», que han donat a conèixer al gran públic el fenomen peculiar dels «sants bojos».

Em queda només per citar un nou planter d'estudis bizantins. Em refereixo a la Institució Milà i Fontanals del CSIC, que ha recuperat darrerament sota l'impuls de Maria Teresa Ferrer i Malloll la tradició bizantina abandonada després de la mort de Sebastián Cirac⁴¹. El seu representant més destacat és el jove medievalista Daniel Duran Duelt, especialista en el comerç català en la regions septentrionals de la Mediterrània Oriental. Després d'un primer treball sobre el paper polític del consolat català de Constantinoble durant els regnats d'Alfons el Magnànim i Joan VIII Paleòleg, aparegut el 1999, Duran publicà en la col·lecció d'«Anejos» del *Anuario de Estudios Medievales* del CSIC dues monografies de gran importància, la primera de 2002 sobre un document excepcional, el manual del viatge comercial a Constantinoble el 1341-1342 del mercader barceloní Berenguer Benet, conservat a l'Arxiu de la Catedral de Barcelona, i la segona de 2003 sobre la història de l'illa grega de Kastel·lòrizo, que estigué sota dominació catalana entre 1450 i 1458⁴². Gràcies a ambdues publicacions, coneixem ara més bé l'abast i la importància dels interessos comercials i polítics dels catalans en les terres de Romània en els segles XIV i XV. D'altra banda, Duran també ha documentat amb els resultats de les seves recerques arxivístiques alguns episodis importants de les relacions diplomàtiques bizantinocatalanes, com la cronologia del compromís matrimonial de la princesa Eudòcia Comnena amb el comte Ramon Berenguer IV de Provença i el comerç d'esclaus grecs practicat pels membres de la Companyia Catalana durant la seva estada a Macedònia. A l'últim, la participació de Duran en activitats científiques i publicacions promogudes per Ma-

39. *Vid.* AYENSA 2000 i RUBIÓ 1926 (AYENSA 2001).

40. *Vid.* AYENSA 2004.

41. Sobre les publicacions d'aquest grup vegeu el meu article MARCOS 2007b.

42. *Vid.* DURAN 2002 i 2003.

ria Teresa Ferrer donen fe de l'interès amb què tant el CSIC com l'IEC contemplan ara el paper del Imperi bizantí en la història medieval europea. Els seus treballs, com els meus, continuen la tradició que té com a precursor Francesc de Montcada i com a fundador conscient Antoni Rubió i Lluch, però amb un nou esperit. Els estudis catalans de bizantí ja no miren Bizanci com una potència herètica i enemiga, sinó com una cultura valuosa i interessant per si mateixa. Resta només esperar que aquest nou interès doni els seus fruits.

BIBLIOGRAFIA SELECTA D'ESTUDIS DE BIZANTÍ

Eusebi AYENSA I PRATS

- 2000: *Baladas griegas: estudio formal, temático y comparativo*. Madrid: CSIC [Colección Nueva Roma 10], 2000.
- 2001: *El record dels catalans en la tradició popular, històrica i literària de Grècia*, introducció, edició i apèndixs a cura d'Eusebi Ayensa i Prat. Barcelona: Curial Edicions Catalanes; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.
- 2004: *Cancionero griego de frontera*. Madrid: CSIC [Colección Nueva Roma 23], 2004.

Montserrat CAMPS GASET

- 2001: *Textos literaris bizantins. Dels orígens al segle X. Antologia grec-català* (en col·laboració amb Ernest Marcos i Sergi Grau). Barcelona: Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2001.
- 2002: Gregori de Nissa (c. 334-394), dins P. Ll. FONT, *Història del pensament cristià, Quaranta figures*. Barcelona: Proa; Fundació Joan Maragall, 2002 (2ª edició, 2004).

Sebastián CIRAC ESTOPAÑÁN

- 1939: *Das Erbe der Basilissa Maria und Esau von Joannina: Forschungen zu den byzantinischspanischen Beziehungen — Inaugural Dissertation*, Münster 1939.
- 1943: *Bizancio y España: El legado de la basilissa María y de los despostas Thomas y Esau de Joannina*, Barcelona: CSIC, Delegación de Barcelona, Sección de Bizantística, 1943.
- 1951: «Ein Chrysobullos des Kaisers Manuel II. Palaiologos (1391-1425) für den Gegenpapst Benedikt XIII, (1394-1417/23) vom 20. Juni 1402», *Byzantinische Zeitschrift* 44, 1951: 89-93.
- 1952: *Bizancio y España: la Unión, Manuel II Paleólogo y sus recuerdos en España*, Barcelona: Universidad de Barcelona, 1952.
- 1952: «La Eucaristía y la paz del alma en una poesía del emperador Manuel II Paleólogo», *XXXV Congreso Eucarístico Internacional, Sesiones de Estudio*, Tom II, Barcelona 1952.

- 1954: *Bizancio y España: La caída del Imperio bizantino y los españoles*, Barcelona: CSIC, Delegación de Barcelona, 1954.
- 1954: *Bizancio y España: Ramon Llull y la unión con los bizantinos*, Saragossa: Institución «Fernando el Católico» (CSIC) de la Excma. Diputación Provincial [Cuadernos de historia Jerónimo Zurita núm 1], 1954.
- 1964: «Les citernes de Constantinople visitées en 1403 par des espagnols», separata de les *Actes du XIIe Congrès International des études byzantines*. vol 3, Belgrad 1964.
- 1965: *Skyllitzes Matritensis, Tomo I: Reproducciones y Miniaturas*. Barcelona; Madrid 1965.

Daniel DURAN DUELT

- 2000: (amb Maria Teresa Ferrer i Mallol), «Una ambaixada catalana a Constantinoble el 1176 i el matrimoni de la princesa Eudòxia», *Anuario de Estudios Medievales* 30/2, 2000: 963-977.
- 2002: *Manual del viatge fet per Berenguer Benet a Romania, 1341-1342, estudi i edició*, «Anejos» del *Anuario de Estudios Medievales* n° 47. Barcelona: CSIC, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals, 2002.
- 2003: *Kastellórizo, una isla griega bajo dominio de Alfonso el Magnánimo (1450-1458)*. Colección documental, «Anejos» del *Anuario de Estudios Medievales* n° 49. Barcelona: CSIC, Institució Milà i Fontanals, Departament d'Estudis Medievals, 2003.

Sebastià JANERAS VILARÓ

- 1963: *Litúrgia bizantina de Sant Joan Crisòstom*, Introducció i traducció, Barcelona: Ed. Estela, 1963 (n'hi ha diverses edicions, amb la Litúrgia de sant Basili afegida).
- 1964: «La partie vespérale de la Liturgie Byzantine des Présanctifiés», *Orientalia Christiana Periodica* 30, 1964: 193-222.
- 1967: «Les byzantins et le Trisagion christologique», en *Miscellanea liturgica in onore di S.E. il Cardinale Giacomo Lercaro*, vol. 2, Roma 1967: 469-499.
- 1980: «La predicació pasqual i baptismal de Procle de Constantinoble», *Revista Catalana de Teologia* 5, 1980: 131-151.
- 1982: «Les vespres del Divendres Sant en la tradició litúrgica de Jerusalem i de Constantinoble», *Revista Catalana de Teologia* 7, 1982: 187-234.
- 1984: «L'original grec del fragment copte de Lovaina núm. 27 en l'anàfora de Barcelona», *Miscel.lània Litúrgica Catalana* 3, 1984: 13-25.
- 1986: «I vangeli domenicali della resurrezione nelle tradizioni liturgiche agiopolita e bizantina», en *Paschale mysterium. Studi in memoria dell'abate Prof. Salvatore Marsili*. Studia Anselmiana 91. Roma 1986: 55-69.
- 1988: *Le Vendredi-Saint dans la tradition liturgique byzantine. Structure et histoire de ses offices*. Studia Anselmiana 99, Analecta liturgica 13. Roma 1988.

- 2000: «Introducción a la teología ortodoxa», en A. GONZÁLEZ MONTES (ed.), *Las Iglesias Orientales*. BAC 604. Madrid 2000: cap. III, 133-254
- 2001: «Le Trisagion, une formule brève en liturgie comparée», en R. TAFT; G. WINKLER (eds.), *Acts of the International Congress Comparative Liturgy fifty Years after Anton Baumstark (1872-1948), Rome, 25-29 September 1998*. Orientalia Christiana Analecta 265. Roma 2001: 495-562.
- 2005: «Les lectionnaires de l'ancienne liturgie de Jérusalem», *Collectanea Christiana Orientalia* 2, 2005: 71-92.
- 2007: «La diffusion d'Isaac de Ninive dans la Péninsule Ibérique», en J.P. MONFERRER-SALA (ed.), *Eastern Crossroads. Essays on Medieval Christian Legacy*, Piscataway NJ: Gorgias Press, 2007: 247-274.
- 2007: «Sanctus et Post-Sanctus dans l'anaphore du P. Monts.Roca inv- 54b-55a», *Studi sull'Oriente Cristiano* 11, 2007: 9-13.

Ernest MARCOS HIERRO

- 1996: *Die byzantinisch-katalanischen Beziehungen im 12. und 13. Jahrhundert unter besonderer Berücksichtigung der Chronik Jakobs I. von Katalonien-Aragon*. Munic: Institut für Byzantinistik und Neugriechische Philologie der Ludwig-Maximilians-Universität München [Miscellanea Byzantina Monacensia 37], 1996.
- 1996: «La Primera Croada a l'Alexiada d'Anna Comnena», *L'Avenç. Revista Catalana d'Història* 208, novembre 1996: 56-60.
- 1997: «Dossier: Els Catalans a Grècia», *L'Avenç. Revista Catalana d'Història* 213, abril 1997: 11-63 (amb la participació d'Eusebi AYENSA I PRATS i JOSÉ SIMÓN PALMER).
- 2003a: «Els catalans i l'Imperi bizantí», en M. T. FERRER I MALLOL (ed.), *Els catalans a la Mediterrània Oriental a l'Edat Mitjana*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans; CSIC, 2003: 23-78.
- 2003b: «Usos ideològics de personajcs històrics en la tradició bizantina i neogriega», en S. TORALLAS TOVAR (ed.), *Memoria de los Seminarios de Filología e Historia*. Madrid: CSIC, 2003: 187-201.
- 2004: «Bizancio en el imaginario político de la Corona de Aragón», en I. PÉREZ MARTÍN; P. BÁDENAS DE LA PEÑA, *Bizancio y la Península Ibérica. De la antigüedad a la edad moderna*, Madrid: CSIC, 2004: 303-321.
- 2005: *Almogàvers. La història*. Barcelona: L'esfera dels llibres, 2005.
- 2007a: *La croada catalana. L'exèrcit de Jaume I a Terra Santa*. Barcelona: L'esfera dels llibres, 2007.
- 2007b: «Els catalans a la Mediterrània oriental: publicacions recents», *L'Avenç* 324, maig 2007: 58-60.

Carles MIRALLES SOLÀ

- 1966: J. ALSINA; C. MIRALLES, *La literatura griega medieval y moderna*. Barcelona: CREDSA Ediciones y Publicaciones [Col. Panoramas A-Z, La Universidad en su mano], 1966.

Joan NADAL CAÑELLAS

- 1974: «La critique par Akindynos de l'hermeneutique patristique de Palamas», *Istina* 3, 1974: 297-328.
- 1974: «La rédaction première de la troisième lettre de Palamas à Akindynos», *Orientalia Christiana Periodica* 40, 1974: 16-285.
- 1975: «A proposito di una edizione "critica" di un testo sulla polemica esicasta», *Studi Medievali* 2, 1975: 1-21
- 1976: «Relacions dinàstiques entre Grècia i Espanya - Aragó i Bizanci en l'Alta Edat Mitjana», *Bizantinós Politismós* 1, 1976: 80-92 (en grec).
- 1977: «El món bizantí en l'obra de Ruy González de Clavijo: *Embajada a Tamorlán*», *Bizantinós Politismós* 2, 1977: 70-78 (en grec).
- 1978: «Don Ferrante de Mallorca i Morea», *Epitirís Etaireía Bizantinón Spoudón* 3, 1978: 40-53 (en grec).
- 1983: «Los documentos griegos del Archivo de la Corona de Aragón. Edición diplomática», *Anuario de Estudios Medievales* 13, 1983: 149-178.
- 1984: «Un Emperador de Bizancio, sobrino de Jaime II de Aragón», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* 39, 1983-84: 145-156.
- 1990: «Gregorio Akindinos, ¿eslavo o bizantino?», *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici* 27, 1990: 259-265.
- 1994: «Un fait inconnu de la vie du Patriarche Athanase I de Constantinople en *Philobistor, Miscellanea in honorem Caroli Laga septuagenarii*. Lovaina 1994: 443-449.
- 1994: «Un Parsifal litúrgico Bizantino», *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* 44, 1993-94: 391-399.
- 1995: *Gregorii Acindyni Opera, vol. I - Refutationes duae operis Gregorii Palamae cui titulus «Dialogus inter orthodoxum et barlaamitam*», Turnhout; Leuven: Corpus Christianorum, Series Græca 31, 1995.
- 1996: «Denys l'Aréopagite dans les traités de Grégoire Akindynos», en *Denys l'Aréopagite et sa postérité en Orient et en Occident*. Paris 1996: 533-562.
- 2002a: «Gregori Akíndinos», en *La Teologie Byzantine et sa Tradition, vol. II (XIIIe - XIXe s.)*. Turnhout: Centre d'Études des Religions du Livre [Corpus Christianorum (Brepols)], 2002.
- 2002b: *Arnaldi de Vilanova tractatus octo in græcum sermonem versi (Petropolitanus græcus 113), nunc primum editi cura et studio Ioannis Nadal et Cañellas*. Barcelona: Union Académique Internationale (Bruxelles); Institut d'Estudis Catalans [Corpus Philosophorum Medii Ævi. Scripta spiritualia II], 2002.
- 2006a: *La résistance d'Akindynos à Palamas* (Traducció dels quatre tractats de la ed. crítica del Corpus Christianorum - Series Græca 31 i comentari històric). Spicilegium Sacrum Lovaniense 50 i 51. Lovaina 2006.
- 2006b: «Las bulas de plomo bizantinas del castillo de Santueri» en *Botlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 62, 2006: 325-340.
- 2007: «Le rôle de Grégoire Akindynos dans la controverse hésychaste du XI-Vème siècle à Byzance», en J.P. MONFERRER-SALA (ed.), *Eastern Cross-*

roads. Essays on Medieval Christian Legacy. New Jersey: Gorgias Press [Gorgias Eastern Christian Studies 1], 2007, pp. 31-58.

Lluís NICOLAU D'OLWER

- 1926: *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània Oriental*, 1ª edició, Barcelona, 1926; 2ª edició revisada, Mèxic 1954 (revisió datada el 1948); reproducció de la 2^a ed. Barcelona 1974.
- 1928: *El pont de la mar blava. Notes de viatge per Tunísia, Sicília i Malta*, Barcelona: Llibreria Catalònia, 1928; edició a Proa el 1978.
- 1958: «La duquessa d'Atenes i els “documents misteriosos”», *Treballs de la Societat Catalana d'Estudis Històrics I*, Barcelona: IEC, 1958 (datada el 1954).

Antoni RUBIÓ I LLUCH

- 1881: «Estudios sobre los historiadores griegos acerca de las expediciones catalanas á Oriente: I, Laónico o Nicolás Chalcocondylas», *Revista de Ciencias Históricas* 3, 1881: 57-70.
- 1883: *La expedición y dominación de los catalanes en Oriente juzgadas por los griegos: monografía leída en las sesiones ordinarias celebradas en la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona en los días 12 y 26 de febrero y 12 de marzo de 1883*. Traduïda al català per Bruna Marquet i publicada amb el títol *L'expedició catalana a l'Orient vista pels grecs*, traducció per Bruna Marquet. Barcelona: Llibres de l'Índex [Col·lecció Neopàtria], 2004.
- 1885: «Nicéforo Gregoras y la expedición de los catalanes a Oriente», *Museo Balear*, 2ª època, II, Palma de Mallorca 1885.
- 1906: Publica un apèndix en grec amb «Documents relatius a la història medieval d'Atenes» a la trad. grega de la *Geschichte der Stadt Athen im Mittelalter* de Ferdinand Gregorovius, feta per Sp. Lambros.
- 1912: «Collection de documents relatifs à l'histoire de la ville d'Athènes pendant la domination catalane», *Byzantís* 2, Atenes 1912: 297-328.
- 1924: Presentà al Congrés de Bizantinologia de Bucarest una comunicació en castellà sobre “La conquista de Tebas en 1379 por Juan de Utrabia: episodio de la historia de los navarros en Grecia”, que es publicà posteriorment al *Bulletin de la Section Historique. Académie Roumaine*, XI.
- 1925: «Els darrers prohoms d'Atenes de l'època catalana (1382-1388)», en *Abhandlungen aus dem Gebiete der mittleren und neueren Geschichte und ihrer Hilfswissenschaften. Eine Festgabe zum siebzigsten Geburtstag Geb. Rat Prof. Dr Heinrich Finke gewidmet*, Münster 1925: 209-232.
- 1926: «Une figure athénienne de l'époque de la domination catalane: Dimitri Rendi», *Byzantion. Revue Internationale des Études Byzantines* 2, 1926: 193-229.
- 1926: (restà inèdit) *El record dels catalans en la tradició popular, històrica i literària de Grècia*, introducció, edició i apèndixs a cura d'Eusebi

- Ayensa i Prat. Barcelona: Curial Edicions Catalanes; Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001.
- 1927: «Paquimeres i Muntaner». *Memòries de la Secció Històrico-Arqueològica* I, 2, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 1927: 33-60.
- 1927: «Documents de l'Archivio di Stato in Venezia» (en grec), *Neos Hellinonímion* 21, 1927: 142-158.
- 1928: «De la situació dels grecs durant la dominació catalana i de la figura de Dimitri Rendi» (en grec) *DIEEE*, Nova Sèrie I, 1928: 79-128 (traducció amb esmenes fetes pel mateix Rubió de l'article de *Byzantion*).
- 1930: «Mitteilungen zur Geschichte der griechischen Sklaven in Katalonien im 14. Jahrhundert», *Byzantinische Zeitschrift* 30, 1929-1930: 462-468.
- 1935: «Chanceliers et notaires dans la Grèce catalane», en *Εἰς μνήμην Σπυρίδωνος Λάμπρου* (*Miscel·lània Spirídon Lambros*, en grec), Atenes 1935: 150-155
- 1947: *Diplomatari de l'Orient Català (1301-1409): Col·lecció de documents per a la història de l'expedició catalana a Orient i dels ducats d'Atenes i Neopàtria, recollida i anotada per A. Rubió i Lluch*. Barcelona: IEC, 1947 [edició facsimil de Maria Teresa Ferrer i Mallol, Barcelona 2001].
- 2006: *Antoni Rubió i Lluch, Epistolari grec. Volum I. Anys 1880-1888*. Correspondència recollida i anotada per Eusebi Ayensa i Prat, Barcelona: IEC, 2006.

José SIMÓN PALMER

- 1993: *El monacato oriental en el «Pratum spirituale» de Juan Mosco*, Madrid: Fundación Universitaria Española, 1993.
- 1999: *Juan Mosco, El prado. Leoncio de Neápolis, Vida de Simeón el Loco*, introducción, traducción y notas de José Simón Palmer. Madrid: Ediciones Siruela, 1999.
- 2004: *Las Vidas de dos monjes del Atos como fuentes sobre las campañas catalanas en el Monte Santo (1307-1309)*, en I. PÉREZ MARTÍN; P. BÁDENAS DE LA PEÑA, *Bizancio y la Península Ibérica. De la antigüedad a la edad moderna*. Madrid: CSIC, 2004: 349-361.

Juan VALERO GARRIDO

- 1981: *Basilio Digenís Akritas*. Barcelona: Ed. Bosch [Col·lecció Erasmo, Textos Bilingües], 1981.
- 1983: *Poema e Historia de Belisario*, Barcelona: Ed. Bosch [Col·lecció Erasmo, Textos Bilingües], 1983.